

СПІВРОБІТНИЦТВО УКРАЇНА—США У КОНТЕКСТІ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИХ СТРАТЕГІЙ

А. І. Шевцов, Г. І. Мерніков

У конкурентному суспільстві у бідних набагато обмеженіші можливості, ніж у багатих, і тим не менше бідняк у такому суспільстві набагато вільніше людини з набагато кращим матеріальним становищем у суспільстві іншого типу. Конкурентний устрій — єдиний, де людина залежить лише від самої себе, а не від милості сильних світу цього і де ніхто не може перешкодити їй спробам досягти поставленої мети.

Ф. фон Хаск «Шлях до рабства»

Основні аспекти співробітництва України зі США визначаються політичною ситуацією в світі у найближчі десятиліття, що обумовлює необхідність пошуку відповідей на питання щодо перспектив збереження нинішнього статусу Сполучених Штатів, можливості появи нових глобальних акторів, розвитку ситуації в Європі.

США як єдина світова наддержава

Беззаперечна перемога США у «холодній війні» призвела не лише до розпаду СРСР, ліквідації Організації Варшавського договору та появи нових незалежних держав на теренах колишньої Російської імперії, а й продемонструвала всьому світу (американським платникам податків насамперед), що місія Сполучених Штатів як світового арбітра не лише має право на існування, але (з певними обмеженнями) має безальтернативний характер. Парадигма міжнародних відносин «під патронатом» США й близьких до них наддержавних воєнно-політичних та фінансово-політичних інститутів є принципово новою й вимагає від урядів національних держав пошуку адекватних механізмів співпраці з єдиною світовою наддержавою. Втім, з цією «реальністю» рахуються далеко не всі геополітичні гравці. Деякі з найбільш «непокірних» намагаються сформуванню альтернативу американському гегемонізму.

Парадигма геополітичного та гео економічного домінування Сполучених Штатів Америки ґрунтується на наступних складових.

1. Наприкінці ХХ ст. було остаточно вибудовано струнку й несуперечливу ієрархію акумулювання світових фінансових потоків зі сфери реального сектору й сировинних монокультурних економік іншого світу (за винятком Західної Європи і Японії) на рахунки транснаціональних банків, контрольованих переважно громадянами США.

2. Використання долара як світового платіжного засобу (з 1972 року незабезпечений папір з національного емісійного центру США) дало змогу уряду Сполучених Штатів здійснювати фактично нічим не обмежені фінансово-економічні проекти.

3. Сполучені Штати Америки переважають весь інший світ, включно з найближчими союзниками по НАТО, у військовій та військово-технічній могутності й мають змогу здійснювати військові операції в будь-якому регіоні планети.

Шевцов Анатолій Іванович — доктор технічних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, директор Регіонального філіалу Національного інституту стратегічних досліджень у м. Дніпропетровську

Мерніков Геннадій Іванович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Регіонального філіалу Національного інституту стратегічних досліджень у м. Дніпропетровську

4. Найбільші ТНК, що знаходяться в Сполучених Штатах, здійснили глобальну експансію своєї продукції на ринках країн «третього світу», фактично нейтралізувавши національного виробника.

5. США здійснили «світову інформаційну революцію». Її сенс полягає у зміні (перекодуванні) системи мотиваційних очікувань людей — споживачів інформаційного продукту у контексті цінностей західного способу життя. Засоби масової інформації, об'єднані в холдинги, цілодобово формують уявлення про світ з погляду споживача тієї або іншої продукції американських ТНК.

У цей же час використання новітніх інформаційних технологій робить будь-яку інформацію товаром, доступним потенційним споживачам навіть країн «третього світу»: пострадянського простору, Азії, Африки й Латинської Америки. Після падіння «залізної завіси» і всіх цензурних обмежень індустрія розваг, яка у тій або іншій формі копіює не найкращі (оскільки не найдорожчі) зразки американської масової культури, стала не тільки одним з головних джерел прибутків для багатофункціональних ТНК і (у набагато меншій мірі) для менеджерів і діячів культури країни-споживача, а й сприяла формуванню принципово іншого світогляду громадян, трансформувачи систему традиційних релігійних, етнокультурних, психологічних і ментальних цінностей. У масовій свідомості цей світогляд стійко асоціюється з американським способом життя — кращої, найбільш успішної реальності. Цей «образ» і став тією «американською мрією», що дозволяє змінювати слабкі національні уряди, неконкурентоспроможні національні економіки. Разом з тим в американському політичному істеблішменті та бізнесових колах, що наразі підтримують зовнішньополітичний курс Білого дому, панує переконання необхідності якісного підкріплення статусу США як єдиної світової наддержави. Це пов'язано з чинниками, що можуть похитнути одноосібне геополітичне лідерство Сполучених Штатів, серед яких розглянемо такі.

1. Спроби Російської Федерації відновити своє домінування на теренах колишнього СРСР й повернути собі статус одного з світових центрів сили.

2. Посилення антиамериканського руху в Ісламському світі, зростання амбіційності та агресивності його лідерів.

3. Розповсюдження зброї масового ураження (ЗМУ), фактичне ігнорування міжнародної системи контролю.

4. Нестабільність світового ринку вуглеводнів. Проблеми енергозабезпечення господарського комплексу США.

Низка концептуальних документів останнього часу дає можливість визначити механізми зовнішньополітичного та зовнішньоекономічного реагування Сполучених Штатів на систему викликів сьогодення та спрогнозувати розвиток ситуації в світі.

1. Текст **«Стратегії національної безпеки 2006»** Сполучених Штатів Америки починається зі слів: «Америка перебуває у стані війни». Президент Дж.Буш визначив завдання США у світі наступним чином: **«Ми знищимо ворогів за межами держави й не чекаємо, коли вони прийдуть до нас самі»**. Сполучені Штати вітають демократичні революції в Грузії, Україні та Киргизстані й у черговий раз нагадують, що **«використовуватимуть весь арсенал своїх можливостей та можливостей своїх союзників для підтримки чесних та прозорих виборів, а також для підтримки демократичних реформаторів, які діють в недемократичних режимах»** [1]. У Стратегії підкреслюється бажання США створити на пострадянському просторі та на так званому «Великому Близькому Сході» ланцюг демократичних країн. Співпраця з Росією має сенс в окремих об'єктивно важливих для США сферах — роззброєнні та контролі над ЗМУ, боротьбі з міжнародним тероризмом. У воєнному розділі Стратегії в черговий раз закріплено положення про спроможність та готовність США завдавати превентивні ядерні удари з метою стримування «держав — ворогів Америки» та недержавних формувань, що створюють загрозу національній безпеці країни.

2. У доповіді **«Картографія Майбутнього Світу»** (Mapping the Global Future) Національної ради з розвідки США (National Intelligence Council) об'єднано прогнози провідних міжнародних експертів і зроблено спробу прогностичної оцінки **«Яким буде світ у 2020 році?»**. За даними доповіді, світова економіка продовжить зростання — до 2020 року вона перевищить рівень 2000 року на 80 %, дохід на душу населення зросте на 50 %. США і Європа збережуть світове лідерство. Стратегічний баланс у світі буде й далі прискорено зміщатися в Азію. У кілька разів зросте вплив нових світових економічних центрів — Китаю й Індії.

Згідно з текстом доповіді Росія поряд з Бразилією, ПАР та Індонезією може продемонструвати досить високі темпи економічного зростання, однак цей процес матиме обмежений геополітичний ефект. Збільшення потреб в енергії зміцнить зв'язки Росії і Європи. Енер-

гетичний потенціал Росії може стати основою швидкого економічного розвитку країни, але водночас вона опиниться перед загрозою демографічної катастрофи у зв'язку з низьким рівнем народжуваності, епідемією СНІДу й загальним низьким рівнем системи охорони здоров'я. Посиляться конфлікти на південних кордонах Росії. Суттєву загрозу національній безпеці Російської Федерації становитиме тероризм, ісламський екстремізм, наявність слабких сусідів. Ці процеси у найближчі п'ятнадцять років лише посиляться. Продовження трансформації системи державної влади у РФ від плюралізму до бюрократичного авторитаризму зменшить шанси на залучення значних іноземних інвестицій за межами її енергетичного сектору. **«Євросоюз, а не НАТО в найближче десятиліття перетвориться на провідну структуру в Європі, європейці використовуватимуть ЄС як основну організацію для досягнення своїх геополітичних цілей»** [2]. У таких умовах аналітики ЦРУ не бачать майбутнього для НАТО. При цьому вони, однак, зауважують, що «залишається відкритим» питання, чи зуміє Євросоюз створити свою власну військову структуру або загальну оборонну політику. Цей висновок американських експертів заслуговує на окрему увагу. Нова американська ініціатива, проголошена на Ризькому саміті НАТО щодо глобального реформування Альянсу (програма «Глобальне партнерство») може розглядатися як спроба продовжити його життя.

Одним з ключових чинників, що забезпечує американське зовнішньополітичне домінування, залишається військово-технічне співробітництво (ВТС). Президент Дж. Буш визначив завдання військово-експортної політики наступним чином:

«— зберігати технологічну перевагу США над потенційними противниками;

— допомагати союзникам і дружнім державам у відбитті агресії, сприяти регіональній стабільності у зонах, що становлять стратегічний інтерес для Сполучених Штатів, мирному вирішенню конфліктів;

— запобігати розповсюдженню зброї масового ураження, ракетних засобів її доставки, сприяти контролю над озброєннями, виконанню інших міжнародних зобов'язань у сфері військово-технічного співробітництва;

— підтримувати здатність воєнно-промислового комплексу (ВПК) відповідати потребам країни щодо оборони і зберігати довгострокову воєнну перевагу за мінімальних витрат» [3].

3. У XXI ст. роль та місце ядерної зброї у системі міжнародних відносин суттєво змінилися.

Де-факто розширився «Ядерний клуб» (Індія, Пакистан, Ізраїль, КНДР). Самостійним актором цього процесу стали осередки міжнародного тероризму, «неприв'язані» до державних інституцій. З урахуванням саме цих обставин **Сполучені Штати зберігають за ядерною зброєю її традиційні функції — однієї з головних компонент стратегічного стримування.** Саме можливість швидко й повністю зруйнувати будь-яку ворожу державу, використовуючи мінімально необхідні ресурси, залишається одним з визначальних чинників реалізації США своєї місії єдиної світової наддержави. У **«Доктрині об'єднаних ядерних операцій 2005»** визначена **«Оборонна стратегія Сполучених Штатів»**, спрямована на підтримання миру та процвітання й досягнення таких чотирьох ключових цілей:

«1) переконання союзників та друзів у можливостях Сполучених Штатів виконувати свої зобов'язання із забезпечення безпеки перших;

2) примус супротивників до відмови від програм та дій, які становлять загрозу національним інтересам США або їхнім союзникам та друзям;

3) стримування ворожої агресії шляхом попереднього розгортання потенціалу для швидкого реагування на агресію й завдання військовим силам та інфраструктурі супротивника адекватного удару;

4) завдання вирішального удару супротивнику з метою знищення, якщо стримування зазнає невдачі» [4].

4. Зміст зовнішньополітичної стратегії США значною мірою обумовлений **енергетичними потребами найбільшого в світі американського господарського комплексу.** Сполучені Штати щоденно імпортують понад 10 млн барелей нафти. При цьому уряд свідомо взяв курс на консервацію власних потужних ресурсів на Алясці та в Мексиканській затоці. З 1965 року видобуток вуглеводнів на американській території знизився на 20 %, тоді як потреби господарського комплексу США зросли на 25%. **Нині США за рахунок імпорту забезпечують понад 50% своїх потреб у сирій нафті, у 2025 році цей показник зросте до 70%.** Лише у 2005 році загальні витрати США на імпорт вуглеводнів становили 129 млрд дол. За цих умов **Сполучені Штати вкрай зацікавлені у збереженні стабільності в головних нафтоносних регіонах планети, лояльності політичних режимів у країнах — видобувачах «чорного золота».** Відомий експерт з питань ПЕК, науковий співробітник Інституту світової економіки та міжнародних відносин НАН України

Н. Погорська викладає своє бачення проблеми так: «Пентагон динамізує армію через ротацию військ на військових базах, розміщених у «дузі нестабільності» Карибське коло — Африка — Кавказ — Близький Схід — Центральна Азія — Північна Корея — Південна Азія. Саме географія розташування військ США демонструє подвійність завдань Пентагона і біполярність методів зовнішньополітичної дії Білого дому в глобальному середовищі. З початку ХХІ ст. нові американські бази розташовуються у Східній Європі й Центральній Азії. Це дає змогу США контролювати «ісламський фактор» Середньої Азії і стратегічно важливого нафтового регіону Каспію, спроможного надати мільйони барелей нафти американському ринку. Бази в Афганістані, Катарі, Саудівській Аравії й Омані гарантують довгострокову присутність у Перській затоці, де є найбільші родовища нафти. У зоні центральної уваги США перебуває функціонування нафтопроводу «Баку—Джейхан» з потужністю в 1 млн барелей у день. Їхні позиції підкріплені військовими базами в Румунії і Болгарії, що гарантує швидку доставку додаткових сил. Угоди з Нігерією і низкою країн Західної Африки встановлюють у перспективі американський контроль над іншим важливим нафтовим регіоном — Гвінейською затокою» [5].

Механізм реалізації Росією своєї енергетичної стратегії дає серйозні підстави більш активного втручання Сполучених Штатів у подолання негативних тенденцій на євразійському енергетичному ринку. Це стосується, наприклад, «формули» для розрахунків експортної ціни російського газу для країн-імпортерів «блакитного палива». Так звані «енергетичний шантаж», використання «тіньових» схем й посередництво структур з відверто сумнівною репутацією на кшталт «Рос-УкрЕнерго» вкрай негативно впливають на зовнішньоекономічний імідж Російської Федерації й роблять примарними будь-які євроінтеграційні проекти Кремля. Це розуміють вже й незаангажовані російські політологи. Так, завідувач сектору Інституту світової економіки та міжнародних відносин РАН, доктор політичних наук Н. Арбатова переконана що: «Економічні батоги і пряники, як і **контрольована нестабільність на просторі СНД не виправдали себе у політиці Кремля стосовно ближнього зарубіжжя.** Російське керівництво «перетримало» ці карти. Особливо це стосується заморожених конфліктів. Було б украй необачно з боку РФ покладатися на **«нову зброю» ХХІ ст. — енергоресурси.** Російсько-український газовий скандал лише посилив прагнення російських партнерів у ЄС і СНД шукати альтернативні джерела сировини, повернутися до розгляду доцільності атомної енергетики» [6].

Таким чином, Великий Близький Схід та Російська Федерація залишаються головними об'єктами впливу Сполучених Штатів у контексті забезпечення енергетичної безпеки єдиної світової наддержави та її союзників. У часописі *Foreign Policy*, зокрема, підкреслюється: «...у деяких режимів зараз стільки грошей, що вони спроможні ще тривалий час робити свою чорну справу, у той час коли демократичні країни змушені перед ними плазувати з метою отримання нафти та газу» [7].

Сполучені Штати визначили перелік заходів, які дозволять у середньо- та довгостроковій перспективі задовольнити потреби економіки США в енергоносіях, а саме:

- приєднання Росії до Європейської енергетичної хартії, забезпечення вільного доступу іноземних компаній до видобутку і транспортування нафти й газу на російській території;
- демонополізація та приватизація російського паливно-енергетичного комплексу на прозорих конкурентних засадах за участю іноземців;
- реалізація альтернативних проектів транспортування енергоносіїв з Середньої Азії та Каспію;
- блокування співпраці в енергетичній сфері Російської Федерації та Китаю;
- підтримка України, Грузії, Молдови та інших держав, залежних від поставок російських енергоносіїв.

Досить очевидно, що **всі ці заходи відповідають національним інтересам України, серед яких ключовим є досягнення енергетичної незалежності, що неможливо без ефективної підтримки ззовні.**

Україна в американських геополітичних проектах

Державотворчий процес в Україні взагалі та його зовнішньополітична складова зокрема визначає реалізацію головних національних пріоритетів — збереження незалежної Української держави та курс на інтеграцію в європейський цивілізаційний простір. Для країн Заходу й передусім для Сполучених Штатів суверенітет України залишається одним з фундаментальних чинників стабільності на європейському континенті та просування євроатлантичних безпекових інституцій. Цей двосторонній взаємовигідний процес виглядає найбільш життєздатним сценарієм геополітичного позиціонування України.

Суттєвою пересторогою на шляху підтримки Заходом євроінтеграційних ініціатив України є невпевненість США та Євросоюзу в ефективності органів державної влади в Україні, життєздатності «українського проекту» на

тривалу перспективу. До останнього часу у ЄС і НАТО домінувало переконання, що вище політичне керівництво Української держави, з певними обмеженнями, здійснює свої повноваження у контексті непрозорих бізнес-проектів фінансово-промислових груп з сумнівним минулим. Понад те, кланова спорідненість бізнесу і влади в Україні сприяла збереженню фактичної присутності Кремля на пострадянських теренах, оскільки ґрунтувалась на залежності вітчизняного господарського комплексу від поставок російських енергоносіїв. За цих обставин задекларований керівництвом держави курс на євроатлантичну інтеграцію та зовнішньополітична стратегія України взагалі закономірно розглядалися Заходом як імітаційні. Саме тому рівень прямих іноземних інвестицій ЄС та США в Україну за останні 15 років не перевищив 3 млрд дол. Відсутність у владній еліті в Україні однозначної, прогнозованої стратегії економічних й суспільно-політичних перетворень призвела до виведення Сполученими Штатами Америки, Німеччиною, Францією та іншими країнами ОЕСР України на гео-економічну периферію своїх інтересів.

На зовнішньополітичній арені виключно Сполучені Штати протягом усіх років незалежності Української держави репрезентували її світу як повноправну європейську державу, проблеми якої стосуються переважно енергозалежності від Російської Федерації, а також надмірності її військового арсеналу. США через систему грантів різних благодійних фондів сприяли створенню в Україні основ громадянського суспільства, розвитку малого й середнього бізнесу, послідовно підтримували ліберально-демократичні політичні сили.

Помаранчева революція, утвердження в Україні демократичної процедури зміни владних еліт засвідчили завершення процесу інституціоналізації. Держава Україна відбулась як самостійний учасник системи міжнародних відносин. Одним з найбільш вагомих чинників на цьому шляху була підтримка демократичних трансформацій з боку вищого політичного керівництва США та його найближчих союзників. Показово, що результати парламентських виборів та (навіть) специфічні особливості формування урядової коаліції, які легітимізували прихід до влади альтернативних політичних сил, були визнані Сполученими Штатами як вибір українського народу.

Вступ України до СОТ і пов'язані з цим зміни у діяльності українських підприємств, банківській сфері й режимі торгівлі за фактом відповідно вплинуть на систему міждержавних відносин пострадянського простору. За великим рахунком Україна може змінити

Польщу у гео-економічних проектах Сполучених Штатів, у проектах взаємодії реформованого Європейського Союзу та простору національних інтересів Росії.

З огляду на це значення незалежної України для політики США в Євразії ґрунтується на таких положеннях.

1. Україна — велика європейська держава, її географічне розташування визначає виняткове геополітичне значення. Нині Україна є лідером Балтійсько-Чорноморського регіону, найбільшою з демократичних держав, що не є членами ЄС і НАТО.

2. Україна посідає провідне місце у ЦСЄ за рівнем розвитку ОПК, ПЕК, промисловості взагалі, поступаючись лише Російській Федерації.

3. Відмова України у 1994 році від третього в світі ракетно-ядерного потенціалу — на сьогодні єдиний успішний приклад зусиль американської дипломатії у нерозповсюдженні та контролі за ЗМУ.

4. Перебіг президентських виборів 2004 року, альтернативність та реальна зміна вищих політичних еліт — приклад функціонування інститутів громадянського суспільства на пострадянському просторі.

5. Відсутність цензури ЗМІ, свобода слова, совісті та зібрань після Помаранчевої революції стали нормою українського суспільного життя.

6. Задекларований ще у середині 90-х років євроатлантичний вибір нині реалізується у таких напрямках:

- фактично завершено переговорний процес зі вступу у СОТ;
- США та ЄС визнали ринковий статус української економіки;
- Україна утрималась від участі в започаткованих Російською Федерацією економічних та воєнно-політичних інтеграційних проектах — Ташкентський договір, ЄвроЗЕС, ЄЄП;
- участь Збройних Сил України у миротворчих операціях під егідою ООН та військових навчаннях у рамках програми Партнерство заради миру;
- реалізація проекту «Одеса—Броди» як один з чинників забезпечення енергетичної безпеки ЄС.

Зб. Бжезінський так характеризує зміст трансформаційних процесів в Україні: «Перше, ситуація в Україні — це не протистояння Росії та Заходу. Це скоріше протистояння демократії, як у Росії, так і в Україні, проти недемократії. Тому що немає жодних, зовсім жодних сумнівів у тім, що якщо в

Україні переможе демократія, це стане наймогутнішим імпульсом для демократичних сил у Росії і прискорить там дуже повільний і важкий процес демократичних перетворень. Як би там не було, будь-якому демократичному уряду України доведеться підтримувати гарні відносини з Росією. Питання не в тім, що демократичний уряд зможе домогтися вступу України в НАТО і зробить її частиною якогось антиросійського блоку. Це не так. **Питання в тім, чи буде Україна просуватися шляхом демократії, до якої вона, схоже, дедалі більше готова в соціальному плані, і чи зможе це активізувати процес демократизації в Росії.** [10].

З огляду на наведений аналіз оптимальним розвитком українсько-американських відносин могла б стати чітка довгострокова стратегія США стосовно України, яка повинна базуватися на взаємовигідних економічних і гуманітарних програмах. Ця стратегія має виходити з найтісніших відносин України з НАТО та курсу на політичне членство в цій організації паралельно з трансформацією до суспільно-політичних та соціально-економічних стандартів Європейського Союзу.

Грунтуючись на аналізі факторів впливу Сполучених Штатів на світові гео економічні процеси, місця та ролі США у світі загалом, можна означити наступне, врахування чого сприятиме зміцненню національного суверенітету України й реалізації євроатлантичного вектора її зовнішньої політики.

1. Стриманість НАТО і Європейського Союзу щодо євроінтеграційних перспектив України пов'язана насамперед з незавершеністю процесу трансформації основних інститутів державної влади та громадянського суспільства до стандартів співіснування в рамках європейського цивілізаційного простору. Перебіг президентських та парламентських виборів засвідчив, що в Україні реально діють всі основні права та свободи людини, що є суттєвим фактором її ідентифікації як європейської держави.

2. Використовуючи досвід досить мирного співіснування різних етнічних груп та конфесій на своїй території й з огляду на свій особливий геополітичний статус, Україна може запропонувати комплекс заходів з метою урегулювання конфліктів у «гарячих точках» планети:
— посередництво;
— використання потужностей військово-транспортної авіації;
— транзитні послуги;
— миротворчі й військово-технічні послуги;
— постачання промислових товарів й продуктів харчування у райони конфліктів.

3. Основою для розвитку українсько-американських відносин може стати зміцнення співробітництва між провідними ТНК США й підприємствами України у сферах, що становлять взаємний інтерес. Це стосується насамперед ракетно-космічної галузі українського ОПК та енергетичного сектору.

4. Стратегічно важливим для обох країн є військово та військово-технічне співробітництво, зокрема можлива участь України у створенні системи НПРО.

5. У контексті реалізації стратегії енергетичної безпеки США й інтересів України в енергетичній сфері вкрай актуальним є використання на взаємовигідній основі як американськими, так і українськими енергетичними компаніями напрацювань та проривних рішень вчених двох країн в атомній енергетиці, технологіях енергозбереження, використання нетрадиційних джерел енергії.

6. Важливе значення для розвитку двосторонніх відносин може мати закладена раніше законодавча основа залучення України до системи міжнародних Договорів з нерозповсюдження озброєнь. Необхідно реалізовувати повною мірою потенціал, закладений у прийнятих США на момент приєднання України до ДНЯЗ зобов'язаннях із забезпечення гарантій суверенітету й національної безпеки України.

Джерела

1. <http://www.whitehouse.gov/nsc/nss/2006/>
2. www.newsweek.ru/society/article.shtml?2005/03/09/188
3. *Експорт вооружения*. — 2000. — №2.
4. *Doctrine for Joint Nuclear Operations*. Joint Staff. Final Coordination. — www.globalsecurity.org
5. *Погорская И.* Мифы и реалии нефтяной политики США // ТЭК. — 2006. — №10.
6. *Арбатова Н.* Станут ли страны СНГ «яблоком раздора» в отношениях России и ЕС // МЭиМО. — 2006. — № 6.
7. *Фаліна В., Євстаф'єва Г.* О вероятном сценарии действий США в отношении России в 2006-2008 годах // Политический класс. — 2006. — № 22.
8. *Россия и мир в 2020 году: Доклад Национального разведывательного совета США «Контуры мирового будущего»*. — М., Европа, 2005.
9. <http://www.inopressa.ru/whitehouse/2006/05/06/14:27:31/cheneu>
10. *Последствия украинских выборов («Center for Strategic and International Studies», США)*. — www.inosmi.ru/translation/215340.html